

ЧИ БУЛА ПРИСУТНЯ ПОЛЬСЬКА СКЛАДОВА В ПРОЦЕСІ ВИТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІКАВІЗМУ?

Гене́за однієї з найхарактерніших рис української мови – ікавізму – наразі в славістиці потрактовується неоднозначно. Менше питань щодо постання $i < *ě$, та $i < *e$ (в писемних пам'ятках з українських земель ці зміни виявлені ще в період Київської Русі), значно більше проблем з поясненням переходу $*o > i$ (очевидні приклади відомі з кінця XVI ст.). Яким був перший вияв колишнього $*o$ після занепаду зредукованих? Де вперше предок українців вимовив i на місці колишнього $*o$? Який звук „ховався” за численними написаннями y відповідно до $*o$ в південноукраїнських пам'ятках староукраїнського періоду?

Коли не йти за вибудованими теоріями (1. дифтонгічного переходу для всього українського мовного простору; 2. на Поліссі через дифтонги, а на півдні через монофтонги), то варто визнати (помітити) очевидний факт, що від XIV ст., а особливо в XVI – XVII всі писемні пам'ятки українського півдня щедро пересипані написанням y на місці $*o$ в новозакритому складі. Це суто український витвір чи витоки цього процесу сягають ще періоду розпаду праслов'янської мови-основи?

З.Штібер вважав, що „явище, яке мало б розвинутися в різних діалектах одночасно із занепадом ерів, було „замінне подовження” голосних, які виступали в складах, що передували складам зі слабкими ерами” [Stieber, 53]. Учений це явище як таке, що послідовно відбулося, відзначає передовсім у польській, верхньолужицькій та українській мовах. Менше або більше сліди замінного подовження знаходимо в інших мовах (чеській, словацькій, сербській, хорватській, білоруській) [Там само].

У подальшому розвитку окремих мов та їх діалектів доля такого $*o$ була різною.

В чеській мові давнє *ō* вже в пам'ятках XIV ст. позначається *ó*, а з часом збільшується кількість прикладів з написанням на зразок *suol*, *duol* [Lehr-Spławiński, Stieber, 73].

В польській мові цей процес наразі виявляється як позиційно обмежений (перед дзвінками приголосними в кінці складу), а у верхньолужицькій взагалі без обмежень. В цих мовах давній **o* внаслідок занепаду зредукованих звузився в напрямку до *u*: п. *dwór*, *pokój* але *noc*, в.-луж. *kón*, *hlós*, *nóc*, *pólski*.

В середньовічній польщизні довгота континуанта давнього **o* поступово зникає, натомість забарвлення голосного не зовсім артикуляційно виразного (між *o* та *u*) стає щоразу виразнішим. Наслідком цього в польській мові на зламі XV-XVI століть витворюється два вияви **o*: коротке виразне /krótkie jasnie/ *o* та коротке звужене /krótkie pochylone/ *oI* [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk, 97]. Проте на цьому процес розвитку **o* в польській мові не завершився. Полоністи наразі остаточної (яка б задовольнила всіх) відповіді на питання, як і коли саме відбулося усунення артикуляційної різниці між *oI* та *u*, не мають. Припускають, що „цей процес розвинувся передовсім на основі розмовної стихії, а його остаточно виникнення пов'язують з теренами більшої частини Малопольщі, ближнього Мазовшя, Куяв та Холмської землі, де *oI* злилося з *u*” [Там само].

Вперше засвідчено спроби польських граматистів відобразити в друках (тобто орфографічно закріпити) цей новий для польської мови звук *u* в кінці першої чверті XVI ст. Одним з перших це робить, наприклад, С.Муржиновський у своїй „Орфографії” 1551 р., де пропонує розрізняти *o* у висловах: *moi*, *panowie*, *pojmalí*, *na wosku*, *chłópa*, *obraz*, від *o* в словах: *mój*, *kón*, *na wózku* [Klemensiewicz, 288]. Щоправда, з його орфографічних настанов скористалися лише деякі польські друкарі XVI ст. Послідовно це бачимо в Лазаровім виданні поезії Яна Кохановського, в інших друках відбиття аналізованого явища відзначено лише в окремих виразах та формах, але в більшості тогочасних писань та друків розрізнення *oI* та *u* взагалі відсутнє [Там само]. Як відзначає Т.Лер-Сплавінський, на польських землях крескування

для голосних за зразком чеського письма, де під кінець XV ст. в такий спосіб послідовно виділялися довгі голосні, впровадили краківські друкарі. Причому в одних друках відзначувало лише *á* звужене, в інших *é*, нерідко обидва ці голосні, але різниця між звуженим *ó* та звичайним відкритим *o*, очевидно, в той час ще була дуже слабою, бо виділення такого *ó* в XVI ст. траплялося нечасто, а усталилося написання саме як *ó* лише в другій половині XVI ст. [Lehr-Spławiński, 228]. Чи не найпослідовніше розрізняються звужені *a*, *e*, *o* від звичайних у творах С.Оріховського. У друках ці голосні позначені крескуванням: *é*, *ó*. [Lehr-Spławiński, 241-242].

Коли тогочасна орфографія не завжди відображала наявне мовне явище, то воно нерідко виявлялося в інший спосіб, наприклад, у римах. Найчастіше такі рими знаходимо у віршах Я.Кохановського, М.Рея. Хоча в того ж Рея ні в друках, ані в рукописах звужений *ó* не протиставлений звичайному *o*, лише кілька випадків мішаних написань відзначив В.Курашкевич *poł – puł*, *połnosy – pułnosy* [Kuraszkiewicz, 616].

В цілому в польському письмі XVII ст. зникає практика позначати спеціальними символами звужені *é*, *ó*. Хоча варто відзначити, що частина тогочасних граматистів, які пропонували польську абетку, виділяли серед літер також *é*, *ó*, як то: Ротер 1646, Месгнен 1649, а Кнапський взагалі вимагав розрізняти на письмі звужені голосні від чистих (*jasnych*) [Burzywoda, Ostaczewska, Rejter, Siuciak, 28]. Випадки відзначень на письмі (в друках) у польській мові звужених голосних взагалі та *ó* зокрема засвідчуються до другої половини XVII ст. Від цього часу відбувається „*obniżenie poziomu kultury języka polskiego*” [Lehr-Spławiński, 296]. Т.Лер-Сплавінський це схильний пояснювати піднесенням ролі східної людності, що використовувала польську мову (Волинь, Червона Русь, Поділля, Білорусь, Литва), в розвитку культури Польщі. З цих земель влилося в польську культуру чимало видатних постатей, які не лише в політичному житті Речі Посполитої були помітні (Жолкевські, Збаразькі, Вишневецькі, Собеські та ін.), але й відіграли значну роль у письменстві (Шаржинський, Шимонович, Зиморовичі, В.Потоцький та ін.).

Руські люди (українці й білоруси) не вловлювали артикуляційної різниці між звичайним, наприклад, *o* та *ó* звуженим, яке мало звучання в мові поляка не *o* й не *y*, а десь посередині. Тому у вимові споляченої шляхти руського походження, яка прийняла систему польських голосних, відбулося заміщення незнайомого звука *ó* артикуляційно найближчим – *y*, *é* – *i*, *á* – *a*. Як наслідок, постала невиправдана з точки зору питомого розвитку цих польських вокалів вимова: *chlib, grzych, wuz* [Там само, 297-298].

В історії українського вокалізму перші приклади, які, до певної міри, можна вважати зрушеннями в артикуляції **o*, відомі з XIII ст. У кількох українських пам'ятках другої половини XIII – початку XIV ст. наявні написання двох графем *oo* в такій позиції: *воотчиноу* (Іпатський літопис 1253), *воовьц#*, *воовьчихъ* (Галицьке Євангеліє 1266-1301), *воо(ту)#* (Полікарпове Євангеліє 1307) [Филин, 222; Шевельов, 408; Півторак, 180]. Такі приклади, виявлені в оригіналах (крім Іпатського літопису), коли не йдеться про описки чи інші графічні неточності, мали б свідчити про початки перетворення континуантів **o* ще до занепаду зредукованих. Щоправда, Ю.Шевельов подібні написання потрактує в контексті тогочасної писемної традиції „як орнаментальний засіб, і ним користувалися, вдаючися до правописного штукарства, без жодних на те мовних підстав” [Шевельов, с. 409]. Висновки вченого, мабуть, слушні, особливо, коли зважимо на приклади використання подвоєних літер з давньоукраїнських та ранньосередньоукраїнських пам'яток без будь-яких на те підстав: *o дьскаахъ*, *каамыкъ*, *боогоу*, *сьвооимъ* тощо [Шевельов, 409]. Натомість Ю.Шевельов відзначає, що значно частіше й послідовніше виявлені приклади з протетичним *v* у текстах XIII – XIV ст.: *вовца*, *кн#гини Волзһ*, *вовцһ*, *o вовцахъ*, *волтарь*, *поперекъ вольшины*, *вотнину*, *во(н)*, *вовцямъ*, *водръ* – дають більше приводів для усвідомлення появи у таких позиціях звука, відмінного від звичайного [o]. Ю.Шевельов вважає, що він був закритіший і з'явився „щонайпізніше в середині XII ст. – одночасно з появою в пам'ятках „нового ятя” [Шевельов, 408].

Безсумнівні ж випадки написань *y < *o* засвідчено в XIV ст. *добровулно*, *Ларивунъ* (1366), *Федутъ* (1378), *Кундратъ* (1400) [Жовтобрюх, 275], *оунукумъ*, *Друздь* прізвище (1359), *кракувський* (1377), *торгувлѣ* (1378) [Шевельов, 407], *правнучѣтумъ* (1388) [Молдован, 264]. Ю.Шевельов два приклади з XIII ст. *возмоужьно* та *субутный* із Галицького Євангелія 1288 року та Типографського XIII ст. вважає сумнівними [Шевельов, 407]. Усі приклади локалізовані на західно-українських землях. Невідомо, яка вимова **o* була в цей час на піденно-східних українських землях, оскільки писемних пам'яток з цього регіону, на жаль, до XVII ст. не виявлено. Нічого подібного не засвідчують поліські тексти цієї пори.

Отже, якщо зважити слідом за більшістю польських мовознавців, що процес перетворення давнього **o* розпочався ще в праслов'янській мові, а в протопольських, протOVERXНЬОЛУЖИЦЬКИХ, проточеських, протосербських, протохорватських та протокраїнських діалектах це сталося через замінне подовження, то безсумнівним варто визнати факт, що в пам'ятках української мови така зміна виявлена значно раніше, порівняно з мовами чеською (XV ст.) та польською (друга половина XVI ст.). У такому випадку не зовсім просто пояснити, як водночас розпочатий процес так суттєво розбігся в часі: кількастолітнє „відставання” від української в інших слов'янських мовах. Не дивно, що українські історики мови континуацію **o* в українській та західнослов'янських мовах не об'єднують: „Подібні звукові зміни (потракткування *o* перед слабким ером – В.М.) в польській, чеській та у східнославацьких говірках мали зовсім інший характер і відбулися незалежно. У цих мовах наслідком занепаду ерів стало подовження попереднього голосного: *požь > pōžь*” [Шевельов, 410]. Зауважимо, що Ю.Шевельов пояснює зміну **o* в українській мові через його асиміляцію до наступного вужчого голосного (єра). В.Німчук, опонуючи Т.Леру-Сплавінському, відзначав, що головним аргументом прихильників теорії звуження є наявність *u* чи дифтонга з елементом *u* на місці **o* в західнослов'янських мовах (пор. п. *kól*, слц. *kôl* 'кіл',

ч. *kuže* 'шкіра'), але, зауважує дослідник, у цих мовах на цьому „стисненні” й закінчилось: ніде не спостерігається руху від *ŭ, ó* до *ü > i* [Німчук, 14].

Таким чином, наведений вище матеріал вказує на те, що розвиток *o через звуження в напрямку до артикуляції звука [y] на українських землях, передовсім південно-західних, розпочався щонайменше в XIII ст. У пам'ятках ранньосередньоукраїнського періоду інших виявів, крім у, звичайно при повному переважанні традиційного написання через o, не виявлено. Перші очевидні написання з i відомі лише з кінця XVI – початку XVII ст. [Мойсієнко 2007, 10-11], але навіть у XVII ст. кількість фіксацій *i < *o* в пам'ятках уже з різних південноукраїнських регіонів – Галичина, Закарпаття, Волинь, Наддніпрянщина – мізерно мала (одиничні вияви), порівняно з у (сотні прикладів) [Мойсієнко, 181].

Тобто, у XVI – XVII ст., період активних українсько-польських контактів, коли в польській розмовній стихії остаточно утверджується вимова звужених (pochyłonych) голосних *á, é, ó*, що відображено вже й в орфографії, на суміжних українських землях, зважаючи на факти писемних пам'яток, вимова *y < *o* в новозакритих складах ще цілком домінувала. Нема сумніву, що перші друковані польські орфографічні настанови, наприклад, уже згадуваного С.Муржиновського, де прямо вказувалося на різницю вимови голосних чистих і звужених, потрапляли до українських шкіл. Коли вимога щодо вимови звуженого *á* в різних словах була зовсім незрозумілою тим-таки українцям-галичанам чи перемишлянам і залишалась без змін у будь-яких письменах, то звужені *é, ó* в словах-прикладах із орфографій чи граматик *grzéch, mój* українці інакше, ніж вимовляти чи писати *grzych, grzich, muj* на той час просто не вміли. Чи не тому в численних південно-західних українських пам'ятках, писаних латиницею (писарі здобували ази письма з тих-таки польських орфографій), ще навіть у першій половині XVIII не трапляється практично написань *i (< *o)*. Дослідниця фонетичних особливостей таких текстів Н.Маліневська виявила лише один приклад написання з *i*: *mij*, натомість 64 з *y*: *tusno, snup, hursz, ruwnepuko* та ін. [Маліневська, 59].

Однозначно не можна сказати, чи було на початку XVIII ст. на галицьких, перемишльських, холмських землях поширене $i < *o$, але вочевидь там ще був наявний i переважав у-рефлекс на місці $*o$ в новому закритому складі. Думаємо, не останню роль в цьому відіграли сусідні польські говірки. Адже в текстах XVIII ст. з Наддніпрянщини, південної Київщини прикладів написання $i < *o$ стає дедалі більше.

Література:

- Жовтобрюх – Жовтобрюх М. Фонетика // Жовтобрюх М., Русанівський В., Складенко В. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 65-329.
- Маліневська – Маліневська Н. Фонетична система української мови XVII – початку XVIII ст. і латинська графіка. – Olomouc, 2005.
- Мойсієнко – Мойсієнко В. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир, 2006.
- Мойсієнко 2007 – Мойсієнко В. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги. – Житомир, 2007.
- Молдован – Молдован А. Пять новых найденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. - М., 2000. - С. 261-276.
- Німчук – Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. - № 6. – 1997. – С. 3-14.
- Півторак – Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988.
- Филин – Филин Ф. Происхождение русского украинского и белорусского языков. – М., 1972.
- Шевельов – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002.
- Burzywoda, Ostaczewska, Rejter, Siuciak – Burzywoda U., Ostaczewska D., Rejter A., Siuciak M. Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia. Katowice, 2002.

- Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk – Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1965.
- Klemensiewicz – Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa, 2002.
- Kuraszkiewicz – Kuraszkiewicz W. Uwagi o języku Mikołaja Reja // Władysław Kuraszkiewicz. Polski język literacki. – Warszawa-Poznań, 1986. – S. 609-622.
- Lehr-Spławiński – Lehr-Spławiński T. Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój. Wydanie 2. – Warszawa, 1951.
- Lehr-Spławiński, Stieber – Lehr-Spławiński T., Stieber Z. Gramatyka historyczna języka czeskiego. Warszawa, 1957.
- Stieber – Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia. - Warszawa, 1969.